

İŞLETME İKTİSADI İLMİNİN GELİŞMESİ

Hayri Tokay

İşletme İktisadı Öğretim Görevlisi

ve

Ekonomi ve Ticaret Bak. Tetkik

Kurulu Başk. Yardımcısı

A. Giriş:

Modern iktisadî ilimler manzumesi içinde İşletme İktisadı, Umumî İktisadın yanında yer alır. Her ikisi bir arada birbirini tamamlayan bir bütün olarak iktisadî ilimlerin esasını teşkil ederler. Her ikisinin de konusu aynıdır: İnsan ihtiyaçlarının en iyi şekilde karşılanması. Aralarındaki fark, hareket noktalarının ve görüş zaviyelerinin birbirinden ayrı olmasından ibarettir. Umumî İktisadın hareket noktası topluluk (camia), İşletme İktisadının hareket noktası ise işletme (fabrika, banka, ticarethane ilh) dir. Umumî İktisadın görüş istikameti külden cüz'e, topluluktan işletmelere; İşletme İktisadının görüş istikameti ise cüz'den küle, işletmeden topluluğa doğrudur. Ancak her iki ilim kolunun hareket noktaları ve görüş zaviyeleri ayrı olmakla beraber mevzuları aynı olduğundan aralarındaki hududu her zaman kat'i olarak çizmek mümkün olmaz.

İktisadî hâdiseleri ilim, ya fert zaviyesinden (Hususî İktisat, İşletme İktisadı) veya camia zaviyesinden (Umumî İktisat, Millî İktisat) incelemiştir. Bu sebepten iktisadî ilimlerin tarih boyunca gelişmesi takip edilirken her iki istikametteki inkışafları gözönünde tutmak icabeder. Cemiyet hayatında zaman zaman iktisadî, siyasî ve içtimâî gelişmelere göre bazan İşletme İktisadı ile ilgili mevzuların ön plânda yer aldığı, bazan Umumî İktisat görüşünün ağır bastığı müşahede olunur. Bunun tabii neticesi olarak da gerek Umumî İktisadın, gerekse İşletme İktisadının gelişme seyirleri içinde bazı inip çıkmalar, ilerleme ve gerilemeler ile karşılaşılır.

İktisadî hâdiselerin, Umamî İktisat ve İşletme İktisadı şeklinde iki ayrı zaviyeden incelenmesi ve bu suretle onlara daha iyi nüfuz edilebilmesi prensibini bütün medenî memleketler aynı ölçüde benimsememişlerdir. İşletme İktisadının kendine has görüş ve anlayış tarzını ortaya atan, geliştiren, İşletme İktisadı ile ilgili problemleri iktisadî bilgilerin

bütünü içinden ayırarak sistemleştiren ve ona ilmî hüviyetini veren Almanlar olmuştur. Bunun tarihî sebepleri aşağıda açıklanacaktır. Diğer medenî memleketlerin, meselâ Anglosaksonların ve Fransızların, iktisadî ilimleri içinde böyle bir farklılaşma müşahede edilmemektedir. Bununla beraber bu memleketlerde iktisadî hâdiselerin hususî iktisat görüşü il incelenmesinden müstağni kalınmamıştır. Almanca konuşulan memleketlerde olduğu gibi ilmî sistem içine girmiş olmamakla beraber anglosakson memleketlerde ve bilhassa Birleşik Amerika'da işletme iktisadının organizasyon, maliyet masrafları, piyasa tahlili gibi pratik konuları geniş ölçüde işlenmiş olduğu gibi, modern fransız iktisadî ilimleri içinde de çeşitli işletmelerin fonksiyonlarını nazara alan bir Umumî İktisat görüşü mevcut bulunmaktadır (Pirou).

Bir ilim olarak İşletme İktisadının gelişme safhaları gözden geçirilirken bir noktanın daha belirtilmesi yerinde olur: Bugünkü şekliyle İşletme İktisadı son yarım asırlık bir inkişafın neticesidir. Halbuki, aşağıda da görüleceği üzere, İşletme İktisadının tarihçesini, aynı görüş zaviyesine uygun eserleri biribiri arkasına sıralamak suretiyle, Milâttan evvel 4 üncü asra kadar götürmek mümkündür. Bu bakımdan İşletme İktisadının tarihçesi, diğer ilimlerdekini aksine olarak eski devirlerden bugüne doğru gelerek değil, bugünden geriye doğru gitmek suretiyle teşekkül etmiştir. Yani İşletme İktisadı muayyen bir inkişaf seviyesine eriştikten sonra aynı görüş zaviyesine uygun birtakım eserlerin mevcudiyetinden haberdar olunmuş ve bunlar birbirine eklenerek eski devirler ile irtibat tesis edilmiştir. Bu sebepten İşletme İktisadının kurucularından biri olan Walb 1927 yılında söylediği rektörlük nutkunda: "1919 yılında Kolonya'da merkantilist Hususî İktisada, hattâ biraz da mucit gururiyle, İşletme İktisadı ismini verdiğimiz zaman aynı mefhumun 80 sene evvel Baumstark tarafından kullanıldığını bilmiyorduk" demiştir.

B. Gelişmenin ana hatları:

Tarihin uzak devirlerinden 18 inci yüzyılın ortalarına kadar insanlık, iktisadî hâdiseleri hususî iktisat görüşüyle incelemiştir (1). Ekonominin Yunanca aslı olan "oikonomia" kelimesi, ilk işletme şekli olan ve her türlü iktisadî faaliyetin çekirdeğini teşkil eden ev idaresi mânasına gelir (2).

İlk ve Orta Çağların hattâ Yeni Zamanların iktisadî mevzuları ele alan hemen bütün eserlerine hâkim olan görüş, kısmen ahlâkî ve felsefî

(1) Bu ilmî hakikati ilk defa ortaya atan Brentano'dur. (Privatwirtschaftslehre und Volkswirtschaftslehre. Bank-Archiv. 1912/13).

(2) İsaac: İşletme İktisadının mahiyeti, önemi ve inkişafı. İşletme, Sayı 1, S. 5.

hedefler gütmek, kısmen de teknolojiye kaçmakla beraber, hususî iktisat görüşüdür. İlk iktisadî sistem olarak tanıdığımız Merkantilizm bile Umumî İktisattan ziyade İşletme İktisadına daha yakındır. Filhakika Merkantilizme göre her millî iktisat, başında hükümdar bulunan çok subeli bir büyük işletmeden başka bir şey değildir. Bu işletmenin sevk ve idaresi işletmecinin (hükümdarın) elindedir; ve gayesi, başta hükümdar olmak üzere, işletme mensuplarını zengin etmektir. Klâsik Umumî İktisadın kurucusu olan Adam Smith bile kendini bu hususî iktisat görüşünden kurtaramamıştır; Smith'e göre iktisadın gayesi "halkı ve hükümdarı zengin etmektir" (3).

Skolastiklerin ve bunların kurdukları felsefî sistemlerin iktisadî bilgileri tamamen spekülâtif ve normatif bir mahiyet arzemiş ve "Ameî Mantık" ilminin bir şubesi ibaret kalmıştır. Bu dinî ve felsefî bilgilerin yanında 15 inci ve 16 ncı asırlardan itibaren tamamen pratik ihtiyaçlardan doğan yeni bir iktisadî bilgi sistemi belirmiştir. Mahiyeti itibariyle tatbikî olan ve Merkantilizm ismi verilen bu bilgi sistemi bütün iktisadî ilimlerin menşei olmuştur.

Üniversitenin dışında doğan ve gelişen Merkantilizmin meydana gelmesine saik olan âmil, Orta ve Batı Avrupadaki Devletlerin para ihtiyacıdır. Filhakika hükümdarlara ait çiftlik, orman, maden ve imalâthanelerin gelirleri, o tarihlerde bir elde nidare edilen Devlet Hazinesi ile Hükümdarın zatî ihtiyaçlarını karşılayabildiği müddetçe Merkantilistler bu işletmelerin verimlerinin artırılmasını siyasetlerinin baş hedefi olarak görmüşlerdir.

Sonraları bu gelir kaynağı kâfi gelmeyince Devlet masraflarının hususî şahıslardan alınan vergiler ile de karşılanması lâzım gelmiş; bu sebepten Merkantilizm hususî teşebbüsler ile de yakından alâkadar olmuş, daha çok vergi ödeyebilmeleri için onları geliştirmek lüzumunu duymuştur. Başlıca zenginlik kaynağını ve halkın vergi ödeme kabiliyetinin artmasını ticaret ve sanayiın gelişmesinde ve hariç ile olan münasebetlerde gören Merkantilizm, Devlet ve hususî şahıslara ait işletmeleri ilgilendiren her türlü mevzu ile yakından alâkadar olmuş ve ilk iktisadî sistemi vücade getirmiştir.

Para ihtiyacı, Batı ve Orta Avrupa memleketlerinde Devletçe karşılanması gereken bir zaruret olarak belirlemekle beraber muhtelif memleketlerde aynı gayeye ulaşmak için gidilen yollar, tatbik edilen usuller

(3) Gide - Rist (A. Muammer - Ş. Kaya): İktisadî Mezhepler Tarihi. Cilt I, S. 22.

birbirinden az çok farklı olmuştur. Bu sebepten meselâ, memlekete mümkün olduğu kadar fazla miktarda altın ve gümüş girmesini ve bu madenlerin memleketten çıkmamasını gaye bilen İspanyol Merkantilizminin yanında, yüksek değerli sanayi mamulü istihsal etmek ve harice satmak suretiyle altın stokunu artırmayı hedef tutan bir Fransız Merkantilizmi; bir memleketin zenginleşmesini sanayide değil, ticarete, ihracatın ithalâttan fazla olmasında gören bir İngiliz Merkantilizmi meydana gelmiştir. Bunun gibi bir de Alman Merkantilizmi vardır ki, İşletme İktisadının ilk esasları Alman Merkantilizminin ilmî cephesini teşkil eden "Kameral ilimler" arasında yer almıştır.

30 Sene Muharebelerinden sonra münferit devletler halinde bulunan alman prenslikleri, nüfusu azalan ve fakir düşen memleketlerini iktisaden kalkındırmak, kendilerini harice karşı korumak ve dahilde müstebit idarelerini yürütebilmek için hem paraya, hem de mütehasıs, münekkit, muallim ve propagandacı olarak bir takım yardımcıları ihtiyac duymuşlardır. Prensler bu yardımcıları evvelâ kendi muhitlerindeki yüksek memurlar arasından seçmişler ve bu memurlara menşeleri nazara alınarak "Kameralist" ismi verilmiştir. İşte Almanyada 16 ıncı asırdan 19 uncu asrın ilk çeyreğine (yani A. Smith'in ortaya attığı fikirler Alman üniversitelerine nüfuz edinceye) kadar Almanyada merkantilist iktisat politikasını tahakkuk ettirmek; hükümdara ve devlete ait işletmelerin en verimli şekilde idaresini sağlamak üzere lüzumlu devlet memurlarının yetiştirilmesi maksadiyle Kameralistlerin gerek hususî iktisat, grekse âmme iktisadı sahalarında vücade getirdikleri bilgilerin heyeti umumiyesi "Kameral ilimler" ismi altında toplanmıştır (4).

Kameral ilimlerin ihtiva ettiği bölümler şunlardır:

- 1 - Vergiler ve bütçe (maliye).
- 2 - Devlet idaresi ve politikası.
- 3 - Hususî iktisat.

İktisadî bakımdan kameral ilimlerin ağırlık noktasını, her türlü işletmelerin idaresiyle meşgul olan ve iktisadî mevzuların yanında ziraî ve sınaî istihsal tekniğini de ihtiva eden "Hususî İktisat" teşkil etmiştir.

Menşei Orta Çağa kadar uzanan bir tasnife göre Hususî İktisat (Privat-Ökonomie) biri ziraat, orman ve maden işletmelerini ihtiva eden "Köy İktisadı" (Landökonomie), diğeri de ticaret, manüfaktür ve bi-

(4) Walb: Kameralwissenschaften und vergleichende, Betriebswirtschafteslehre. Köln 1927, S. 4.

lâhare fabrika işletmelerini ihtiva eden "Şehir İktisadı" (Stadtkonomie) kısımlarından ibaretti.

Kameral ilimler çerçevesi içinde köy ve şehir iktisatlarının müşterek mevzuları tevhit edilerek bir temel bilgi şeklinde bir araya getirilmek ve her sanat veya meslek şubesinin hususî bilgileri ayrı ayrı gösterilmek yoluna gidilmemiş; her branş tamamen müstakil olarak ele alınmıştır. Bu sebepten kameralistlerin "Hususî İktisat" ilmi; ziraat, ticaret, madencilik, sanayi gibi iktisadî şubelere ait teknik ve iktisadî bilgileri birbirine karıştıran müstakil meslek ve ihtisas bilgileri olarak kabul edilmek yerinde olur.

Merkantilisitlerin ve Almauyada Kameralistlerin âmme menfaatinin icabı olarak geliştirdikleri ve daha ziyade hususî iktisat bilgilerini ihtiva eden ilmî sistem, 18 inci asrın ortasına kadar iktisadî ilimlerin tek mümessili olmuştur. Bu tarihten sonra ve 18 nci asrın sonuna kadar bilhassa ticarî bilgiler istikametinde inkişaf devam etmişse de aynı yarım asır içinde iktisadî ilimlerin yeni bir kolunun (Umumî İktisat) kuruluşuna ve bu yeni görüş kökleştikçe İşletme İktisadı ile ilgili konuların ilmî bakımdan ehemmiyetini kaybetmesine şahit oluyoruz.

Walb, Kameral ilimlerin (dolayısıyla Hususî İktisadın) gerilemesini üç sebebe atfetmektedir (5) :

1 — Merkantilizme karşı Fransa'da başlayan ve İngiltere'de tekâmül eden reaksiyonun, ezcümle A. Smith'in fikirlerinin tesiri,

2 — Kameralistler'de ilmî araştırmanın noksanlığı ve Kameral ilimlerin daha ziyade ansiklopedik mahiyet alması,

3 — Cemiyet hayatındaki yeni gelişmeler karşısında Merkantilizmin tatbik kabiliyetini kaybetmesi.

Merkantilist iktisat politikasının muhtelif memleketlerde husule getirdiği çeşitli iktisadî buhranlar 17 inci asrın sonunda bu sisteme karşı bir reaksiyonun doğmasına sebep olmuş; diğer taraftan iktisadî hâdiselerin Tabii Hukuk felsefesine dayanan rasyonalist bir görüş ile incelenmesine başlanmıştır (6). İşte klâsik Umumî İktisat bu iki faktörün tesiri altında meydana gelmiş ve bu hakikî mânasiyle "ilmî" yapının temelini Fizyokratlar atmış, binayı da Klâsikler kurmuştur.

18 inci asrın ortasında başlayan ve 19 uncu asrın sonuna kadar süren bu devrede Umumî İktisat teorisi, cemiyetin bünyesindeki farklılıklara ve değişikliklere muvazi olarak liberal, ferdiyetçi, sosyalist, ta-

(5) Walb: Aynı eser S. 18.

(6) Sir Dudley North: Discours upon trade. 1691. Boisguillebert: Le détail de la France sous le règne présent. 1697.

rihçi, devletçi istikametlerde gelişmiş ve tek başına iktisadî ilimleri temsil etmiştir.

İlmî bir bünyesi olan bu mâşerî iktisat görüşüyle kökü eski çağlara kadar uzanan ampirik ferdî (hususî) iktisat görüşü arasındaki çarpışma 19 uncu asrın başına kadar devam etmiş ve birincinin üstünlüğü ile neticelenmiştir. Filhakika 18 inci asrın ortasına kadar umumiyetle iktisadî bilgiyi ve hususiyetle ferdî iktisat görüşünü temsil eden Kameral ilimler, klâsik Umumî İktisadın fikir hamleleri karşısında dağılıvermiştir.

Kameral ilimlerin Devlet idaresi ve iktisadî politikası ile meşgul olan kolu, gelişmekte olan Umumî İktisada iltihak etmiş; teknolojik ve ticarî bilgilerden ibaret olan Hususî İktisat kolunda ise teknolojik kısım, tabii ilimlerde elde edilen büyük keşif ve başarılar neticesinde, Kameral ilimler gerçevesinden büsbütün ayrılmış ve tamamen teknik bir hüviyet alarak inkişaf etmiş; Ticarî ilimler de Kameral ilimlerin tek bakiyesi olarak ortada kalmış ve bütün 19 uncu asır boyunca ilmî hüviyetini gitgide kaybederek basit ve pratik bilgi seviyesine düşmüştür.

Ticarî ilimlerin bu durumu 19 uncu asrın sonuna kadar böyle kalmış; fakat 20 inci asrın başından itibaren tekrar bir inkişaf göstererek "İşletme İktisadı" ismi altında yeniden canlanmıştır. Bu canlanmaya tesir eden âmiller, modern iktisadî hayatın bünyesini teşkil eden üç unsur sudur: Kredi, makine ve fiyat. Filhakika 19 uncu asrın ikinci yarısında kredi mekanizması, paraya sahip olmadan satın alma ve tasarruf kudretini hudutsuz bir şekilde genişletmiş; makinenin istihsal ve ulaştırma vasıtalarına tatbiki, iş verimini sosuz bir şekilde arttırmış; fiyat sistemi de iktisadî faaliyetin nâzımı olmuştur.

Bu üç unsurun tesiri altında Orta Çağdanberi sürüp gelen müstakar ve statik iktisadî nizam, yerini dinamik bir iktisat düzenine terketmiş ve şiddetini gitgide artıran iktisadî dinamizm içinde büyük işletmeler doğmuştur.

Gerek iktisadî dinamizmin artması, gerekse işletmelerin büyümesi yeni iktisadî problemlerin meydana çıkmasına sebep olmuştur. Pratik hayatın günlük ihtiyacı şeklinde beliren bu problemleri, iktisadî ilimleri tek başına temsil etmekte olan Umumî İktisat kendi sisteminin imkân ve müsaadesi nisbetinde ve kendi görüş zaviyesinin hudutları içinde çözmeye çalışmış; fakat iktisadî hayatın ihtiyacını tamamen karşılayamamıştır.

Umumî İktisadın, büyük işletmelerin birçok yeni ve mühim problemlerini çözüp aydınlatma bakımından kifayetsizliği karşısında her

türlü iktisadî faaliyetin mihveri ve merkezi olan işletmelerin ilim gö-
ziyle incelenmesi, bünye ve kanunîyetlerinin belirtilmesi lüzumu şiddet-
le hissedilmiştir.

Diğer taraftan teknolojik ilimler, büyük sanayi işletmelerinin kıs-
men teknik, kısmen iktisadî olan mevzularına (iktisadî ilimlerin kifayet-
sizliği muvacehesinde) el atmak ihtiyacını duymuş; bir taraftan sınaî
istihsalin rasyonelleştirilmesi, işçiden azamî verim alınması, işçiye ve-
rilecek ücretin iş verimini artıracak esaslara bağlanması gibi konuları
(Taylor), diğer taraftan sınaî işletmelerde organizasyon ve idare prob-
lemlerini (Fayol) teknikçi gözü ile incelemiş ve bu istikamette geliştiri-
miştir.

Modern işletme hayatının ihtiyaçlarına asıl cevap vermesi gereken
Ticarî Bilgiler ise, 19 uncu asır içinde ilmî karakterini tamamen kaybet-
terek muhtelif memleketlerin para ve ölçü sistemleri, ticarî muhabe-
rat, ticarî hesap ve muhasebe gibi basit ve pratik bilgilerden ibaret
kalmış olduğundan gelişmeye başlayan büyük işletmelerin ihtiyaçlarını
karşılayamamıştır. İşletmelerin büyümesi, işletme bakımından bir ta-
kım yeni problemlerin (organizasyon, finansman, piyasa münasebetleri,
hesaplaşma) belirmesine sebep olmuş, bunları pratik hayatın ihtiyacına
uygun bir şekilde çözecek yeni bir ilmî görüşün ortaya çıkmasını zarurî
kılmıştır.

İşte modern hüviyetiyle İşletme İktisadı bir taraftan Umumî İkti-
sadin, diğer taraftan teknik ilimlerin, diğer taraftan da ticarî bilgilerin
ortaya koydukları ilim mülzemesini terkip ederek (7) iktisadî hayatın
tazyiki altında ve aynı mahiyetteki eski bilgilerden tamamen ayrı ola-
rak yepyeni bir şekilde 20 inci asrın ilk çeyreğinde müstakil bir ilim şü-
besi olarak gelişmiş ve Umumî İktisadın yanında yer almıştır.

C. Gelişme devreleri.

İşletme İktisadının gelişmesini dört devrede incelemek mümkündür:

1 — *Eski zamanlardan 17 inci asrın ortasına kadar: Pratik ticarî
bilgiler devri.*

Ticaret ne kadar eski ise ticarî bilgiler ve tecrübelerin yazılı ifadesi
de o kadar eskidir. Milâddan 3000 yıl evveline kadar uzanan tarihî ma-
lûmat içinde eski Mısırlıların ve bilhassa Asurîlerin ticarî faaliyetlerine,

(7) Lehmann: Allgemeine Betriebswirtschaftslehre. Leipzig 1928, S. II.
M. Ete : İşletme Ekonomisi Dersleri. İstanbul 1946, S. 3.

alım, satım mukavelelerine, kredi muamelelerine ve muhasebe usullerine dair geniş bilgi vardır.

İlk Çağlardan kalan İşletme İktisadı ile ilgili eserler daha ziyade ev idaresi ve ziraat işletmesi hakkındadır; başlıcaları şunlardır: Xenophon (M.E. 340-354): "Oikonomikos", Aristoteles (M.E. 384-322)", Oikonomike, "Cato (M.E. 2 inci asır): "de re rustica" (8).

Bunlardan Xenophon'un eseri şu bahisleri ihtiva eder (9):

- 1 - Umumî mülâhazalar,
- 2 - Ev idaresinin iç kısmı, kadının vazifeleri,
- 3 - Kocanın vazifeleri ve dahilî ev idaresi,
- 4 - Ziraat hakkında umumî malûmat ve muhtelif teknik zirai meseleler,
- 5 - Zirai işletmenin diğer pratik hayat sahalarıyla mukayesesi.

Aristoteles ise iktisadı dört bölüme ayırmıştır (10):

- 1 - Oikonomia basilike (devlet iktisadı, millî iktisat),
- 2 - Oikonomia satrapike (vilâyet iktisadı),
- 3 - Oikonomia politike (belediye iktisadı),
- 4 - Oikonomie idiotike (hususî iktisat, işletme iktisadı).

Orta Çağın son ve Yeni Zamanların ilk devrelerinde iktisadî hayatın gelişmesi neticesinde ticarî usûl ve taamüllerin bilinmesine karşı ihtiyaç artmıştır. Bu çağlarda ticarî faaliyet merkezlerden biri olan Yakın Şark'a ait bir eser vardır. 1774 de Şam'da **El Dimiski** tarafından arapça yazılan ve 1900 de Kahire'de basılan bu eserin fransızca adı (11): "Le Livre de l'indication des beautés du commerce et la connaissance des marchandises bonnes et mauvaises et leur falsification" dur.

Haçlı Seferler münasebetiyle ticarî faaliyeti artan İtalyan şehirlerinde büyük ticaret işletmeleri meydana gelmişti. Bu şehirlerdeki büyük tüccar aileleri ticaret hayatına ve ticarî faaliyete ait tecrübeye dayanan bilgilerini (muhtelif memleketlerin para ve ölçü sistemlerini, çe-

(8) Eski Çağın ticari hayatına ait dağınık malzemenin sistematik bir şekilde işlenmesine henüz teşebbüs edilmemiştir. Bu sahada bizce malûm olan münferit tetkikler şunlardır:

Preisigke: Girowesen im griechischen Ägypten. Strassburg 1910.

Biegel : Rechnungswesen und Buchführung der Römer. Karlsruhe 1904.

Brown : History of accounting and accountants. Edinburgh 1905.

Leyerer : Theorie und Geschichte der Buchführung. Brünn 1919.

(9) Isaac: Aynı makale, İşletme, Sayı 1, S. 6.

(10) Isaac: Aynı makale. İşletme, Sayı 1, S. 7.

(11) Isaac: Aynı makale. İşletme, Sayı 2, S. 52.

gütlü malların alım ve satımına ait usulleri, örf ve âdetleri) yazılı olarak saklandıkları. Gizli tutulan bu vesikalar aile mirası şeklinde nesilden nesile intikal eder; her vâris şahsî tecrübe ve bilgilerini buna ilâve ederdi. Bu el yazmalarının başlıcaları: Pegolotti'nin 1335 - 1343 ve Uzzano'nun 1442 senelerinde yazdıkları eserlerdir (12).

İşletme İktisadının temel bilgilerinden birini teşkil eden muhasebenin çok eski devirlerden beri malûm olduğu ve Babil'de Hamurabi devrinde (M.E. 2123-2081) kanunen mecburî kılındığı, muzaaf usul muhasebenin ise 13 üncü yüzyıldan beri İtalya'da tatbik edildiği bilinmektedir. Muzaaf usul muhasebeye dair elde mevcut en eski matbu eser, Venedikli bir papas olan Pacioli tarafından 1494 de yazılan riyazî ilimlere ait bir kitabın "Particularis de computis et scripturis" ismini taşıyan kısmıdır (13). Muhasebe usulleri (Alman) Schreiber'in (1518), (Belçikalı) de Bruges'ün (Memoires Mathématiques 1608) ve 17 inci asırda (Fransız) de la Porte'un eserleriyle tekâmül etmiştir.

II. 17 inci asrın ortasından 19 uncu asrın başına kadar: Ticarî İlimlerin gelişme devri.

Merkantilizmin Ticarî İlimler sahasında büyük bir gelişmeye âmil olduğunu görmüştük. Bu mevzuda zikredilmeye değer ilk eser Cenovalı G.D. Peri'nin 1638 yılında neşredilen 700 sahifelik "Il Negotiante" isimli eseridir (14). Dört bölümden ibaret olan bu eserin birinci bölümü, tacirin menşei; ticarî hesap; lâtince; ticarî muhaberat; muhasebe; vezne muameleleri; işletme tesisi ve mektupların sırasına, mukavelelere ve poliçelere ait nümuneler bahislerini ihtiva eder. İkinci bölüm, alım ve satım muamelelerine ayrılmıştır. Üçüncü bölümde mufassal bir şekilde muhasebe usulü ve poliçe hukuku yer almıştır. Dördüncü bölüm ise çesitli mevzuları ihtiva eden bir hülâsa mahiyetindedir.

Bu devrin en dikkate değer eseri Savary'nin "Le parfait négociant" (1675) isimli kitabıdır. İşletme İktisadının tarihinde hiç bir eserin nü-

(12) Pegolotti, Bardi ismindeki tanınmış bir ticaret ve kredi müessesesinin müdürü idi. Bu sıfatla yabancı memleketler ile kredi ve ticaret mukaveleleri akdetmiş, en uzak memleketlere seyahatler yapmıştı.

Uzzano, Floransalı bir tüccar idi. Eserinde 15 inci asır Akdeniz ticareti hakkında geniş malûmat vardır.

(13) Eserin asıl adı: Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita'dır. 9 uncu bahiste ticaret şirketlerine, mal alım ve satımına, poliçe muamelelerine ve muhasebeye ait bilgi verilmiştir.

(14) Seyffert: Geschichte der Betriebswirtschaftslehre. Handwörterbuch der Betriebswirtschaft, Stuttgart 1926, B. I, 1202.

fuz ve tesiri bu kitap kadar uzun müddetli ve şümüllü olmamıştır (15). XIV üncü Louis tarafından 1673 de neşrettirilen "Ordonnance pour le commerce" in hazırlanmasında büyük hizmeti geçen ve Colbert'in iktisat müşaviri bulunan Jacques Savary (1622 - 1690) bu eserde işletmeyi bir bütün olarak ele almış ve onu ilmi bir tetkik mevzuu yapmıştır. Eserin başlıca bahisleri şunlardır (16) :

1 — Paralar ve ölçüler (frangın yabancı paralara tahvili hesabı ve çeşitli ölçü vahitleri).

2 — Mal bilgisi (kendi mesleği olan kumaşçılık gözönünde tutularak incelenmiştir).

3 — Ticaret bilgisi (işletmenin sevk ve idaresi hakkında malûmat).

4 — İstihsal bilgisi (mensucat sanayii teknolojisi).

5 — Ticaret hukuku (Ordonnance pour le commerce'in şerh ve izahı).

6 — Dünya ticareti hakkında malûmat (Fransanın ticarî münasebette bulunduğu memleketler ile yapılan alım, satımların tâbi olduğu şartlar hakkında bilgi).

7 — Polîçe hukuku.

8 — İflâs hukuku (17).

Ticarî ilimlerin gelişme devrinin ilk ansiklopedik eserini Marperger (1656 - 1730), 1710 da vermiştir. Yine bu devrin ilk akademisiyen mümessili Ludovici (1707 - 1778) dir. Leipzig Üniversitesinin Mantık ve Felsefe Ordinaryüs Profesörü olan Karl Günter Ludovici, 1752 - 1756 senelerinde neşrettiği "Eröffnete Akademie der Kaufleute oder voll ständiges Kaufmans - Lexicon" isimli 5 ciltlik eseriyle Ticarî ilimleri yeni bir inkişaf seviyesine yükseltmiştir. Bu ansiklopedinin asıl ilmi değeri, üç kısımdan ibaret bulunan ekindedir. Bu ekın adı: "Grundriss eines vollstündigen Kaufmanns - Systems" dir.

Ludovici'nin vücade getirdiği "Ticarî İlimler Sistemi", esas ve yardımcı ilimlerden ibarettir. Esas ilimler: İşletme İdaresi, Muhasebe ve

(15) 11 inci tabı 1757 de çıkmıştır.

(16) Isaac: Aynı makale. İşletme, Sayı 2, S. 54.

(17) Savary'nin eserine oğulları (Jacques ve Philemon-Louis) tarafından devam edilmiştir: Dictionnaire universel de Commerce, d'Histoire naturelle, d'Arts et Metiers (1723/30).

Bu mevzuda Fransızca olarak yazılmış diğer eserler şunlardır:

J. P. Ricard: Le negoce d'Amsterdam. 1723.

S. Ricard: Traité général du Commerce.

Girandeau: La banque facile aux principales nations de l'Europe. 1769.

Baucher: Institutions commerciales, 1801.

emtia'dır. Yardımcı ilimler ise, zarurî ve şayanı tavsiye olarak iki gruptur. Zarurî yardımcı ilimler: Ticarî hesap, muhaberât, iktisadî coğrafya, ticaret hukuku; şayanı tavsiye olanlar da: ticaret politikası ve bedîî ilimlerdir (18). Esas ilimlerin başında gelen İşletme İdaresinin birinci kısmı, tacire; ikinci kısmı, işletmeye (işletme şekilleri, ticarî muamele neveleri, tedarik, sürüm, tediye vasıtaları); üçüncü kısmı da işletmeler arası münasebetlere (hizmet işletmeleri ve yardımcı tesisler, umumî mağazalar, limanlar, panayirler, nakliyat işletmeleri ve bankalar) tahsis edilmiştir (19).

Ticarî ilimlerin gelişme devresi, Leuchs'un (1763 - 1836) 1804 de neşrettiği "System des Handels" isimli eseriyle hem en yüksek ilmi seviyesini bulmuş, hem de nihayete ermiştir. Bu eser 3 bölümdür, ve ikinci tabandan itibaren üç ayrı cilt olarak çıkmıştır:

- 1 — Hususî ticareti ilmi,
- 2 — Devlet ticareti ilmi,
- 3 — Ticarî bilgiler.

Birinci ve ikinci ciltlerde ticaret hem İşletme İktisadı, hem de Umumî İktisat zaviyesinden incelenmiştir. Emtia bilgisi, ticarî coğrafya, ticaret tarihi ve dil bilgisi de Ticarî Bilgiler ismi altında toplanmıştır.

Leuchs'ın eserinin birinci cildi İşletme İktisadı bakımından çok ehemmiyetlidir ve şu bahisleri ihtiva eder:

- 1 — Mübadele vasıtaları ilmi (mal ve para).
- 2 — Değer tayini ilmi (malîyet).
- 3 — Ticaret ilmi (mübayaa, satış, tediye ve sevk işleri).
- 4 — Büro bilgileri (muhasabe ve muhaberât).
- 5 — İhtimalî ilimler (sürüm ve kazanç ihtimalleri ve tatbikatı hakkında ana prensipler).

III. 19 uncu asır: Ticarî İlimlerin gerileme devri

Umumî İktisadın inkişaf devrine rastlayan bu asır, Ticarî İlimler için bir gerileme devri olmuştur. 19 uncu asrın başında iktisadî ilimlerin her iki kolunun karşılıklı durumları şöylece izah edilebilir: Bir tarafta azamî inkişaf derecesine ulaşmış, müşahhas ve ferdî iktisat görüşüne

(18) Seyffert: Aynı yazı, S. 1206.

(19) Aynı mevzuda, fakat daha az ehemmiyetli diğer Almanca eserler şunlardır:

May: Versuch einer allgemeinen Einleitung in die Handlungs - wissenschaft. 1762/64.

Büsch: Theoretisch - praktische Darstellung der Handlung in deren mannigfaltigen Geschäften. 1792.

dayanan Ticarî İlimler, diğer tarafta liberal iktisat görüşüne dayanan mücerret ve rasyonalist Umumî İktisat. 19 uncu asrın ilk yarısında bir kısım kameralist iktisatçılar, biri inkişaf seyrini tamamlamış, diğeri yeni gelişmeye başlamış olan bu iki görüşü telife çalışmışlar ve her ikisini de geniş bir ilmi çatı altında toplamaya uğraşmışlardır. Bu vadiye yapılmış en mühim tecrübe Rau'un 1823 yılında neşrettiği "Grundriss der Kameral-wissenschaften oder Wirtschaftslehre für enzyklopädische Vorlesungen" isimli eseridir.

Rau; Smith ve Ricardo'nun ortaya attıkları yeni bilgilerin tesiri altında Kameral İlimlere yeni esaslar vermek istemiş; Kameral İlimlerin Umumî İktisada yakın olan kısımlarını (iktisat politikası ve maliye) birleştirerek bir küll halinde ele almış, bunun yanında hususî İktisadı müstakil bir tetkik sahası olarak göstermiştir (20).

1835 de Baumstarck da İşletme İktisadı ile Umumî İktisadı müşterek bir ilmi sistem içine yerleştirmeyi Rau'dan daha muvaffakiyetli bir şekilde tecrübe etmiş; ancak bu mahiyetteki çalışmalar münferit kalmaktan kurtulamamıştır.

Yine 19 uncu asrın ilk yarısıyla bir kısım iktisatçılar (Schmalz ve Schulze) aksi istikamette gitmişler ve Ticarî İlimler ile Umumî İktisat arasındaki rabıtayı tamamen keserek Umumî İktisada felsefî karakterde yegâne iktisadî ilim gözü ile bakmışlar; İşletme İktisadını ise tatbiki bir bilgi, bir fen olarak kabul etmişlerdir.

19 uncu asrın ikinci yarısında İşletme İktisadı mevzuunda yazılmış münferit bir iki esere tesadüf edilirse de bunlar Ludovici veya Leuchs'ın eserleriyle mukayese edilemeyecek kadar geridir: Courcell-Seneuil: *Traité des entreprises industrielles, Commerciales et agricoles*, 1854 - Emminghaus: *Allgemeine Gewerkslehre*, 1868. Lindwurm: *Handelsbetriebslehre* 1869.

IV. 20 nci asrın başından itibaren: İşletme İktisadı ilmi devri

İşletme İktisadının bir ilmi disiplin şeklinde Almanya'da sistemleştiğine yukarıda işaret edilmmişti. 19 uncu asrın ikinci yarısında iktisadî hayatta başarılan büyük inkişaflar neticesinde meydana çıkan büyük işletme'leri sevk ve idare edecek bilgi ile mücehhez işletmecilere şiddetle ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacı karşılamak maksadiyle 1895 de alman tüccarları tarafından "Ticarî öğretim derneği" kurulmuş ve bunun teşebbüsü ile 1898 yılında ilk alman Yüksek Ticaret Mektebi Leipzig'de tesis olunmuş ve bunu diğerleri takip etmiştir.

(20) Rau'ın eserinin muhteviyatı hakkında Isaac'ın yukarıda sözü edilen makalelerinde geniş izahat vardır. İşletme, Sayı 3, S. 78 ve 79.

Zamanın ihtiyaç ve şartlarına uygun bir İşletme İktisadî ilminin tesisine evvelâ mevcut işletmeleri ve bunların karşılıklı münasebetlerini tetkik ve müşahede ile başlanmıştır. İşletme İktisadının bu hazırlık devresinde meslek mecmualarının çok mühim rolü olmuştur. Bunların başında Schmalenbach tarafından 1906 da tesis olunan Zeitschrift für handelswissenschaftliche Forschung isimli mecmua ile 1908 de Nicklisch tarafından neşrine başlanan Zeitschrift für Handelswissenschaft und Handelspraxis gelir. İşletme İktisadının 1910 yılına kadar uzanan bu hazırlık devresinde işletme monografileri mühim bir yer tutar.

1910 dan itibaren modern İşletme İktisadının doğumuna şahit oluyoruz. İlk üç senenin başlıca eserleri şunlardır:

- 1910 : Hellauer, System der Welthandelslehre
- 1911 : Schär, Allgemeine Handelsbetriebslehre
- 1912 : Weyermann - Schönitz, Grundlegung und Systematik einer wissenschaftlichen Privatwirtschaftslehre.
- 1912 : Nicklisch, Allgemeine kaufmännische Betriebslehre.

Nicklisch'in eseri felsefî olmakla beraber İşletme İktisadının temel davalarını içine alan ilk sistematik eser olarak gösterilebilir. Müteakip devrede Schmalenbach, Walb, Schmid, Leitner ve diğerleri tarafından İşletme İktisadî büyük bir inkişaf seviyesine çıkarılmıştır.

Almanya'da İşletme İktisadının gelişmesinde Birinci Dünya Harbinin iktisadî zorlukları, daha sonra enflasyon ve 1929 - 1933 dünya iktisadî buhranının büyük tesirleri olmuş; her buhran işletme ile ilgili yeni problemlerin ortaya çıkmasını ve işletme iktisadının bu istikametlerde gelişmesini ve derinleşmesini intaç etmiştir.

Bu yeni iktisadî ilme çeşitli isimler verilmiştir. Bunlardan biri "Ticarî İktisat" dır. 19 uncu asra kadar iktisadî hayatın ağırlık noktasını ticaret (mal alım satımı) teşkil etmiştir. Bu sebepten her türlü işletmelere ait bilgi ve muameleler de bu geniş mânada ticaret mefhumunun içine alınmıştır. İşletme, iktisadî bir ilmin mevzuu olarak belirdikten sonra ticaret de mal alım ve satımından ibaret olan dar mânasında kullanılmaya başlanılmıştır.

Yine bu ilme verilen isimlerden biri de "Hususî İktisat" tır. Bununla, hususî şahısların iktisadî faaliyetlerinde kendilerine kolay ve çok para kazandırma yollarını gösteren bir ilim sistemi kastedilmiştir. Bir taraftan devlet ve belediyelere ait işletmelerin mevcudiyeti, diğer taraftan hususî menfaate dayanan bir ilim yerine tamamen objektif, fakat tatbiki bir iktisat ilmine olan ihtiyaç karşısında Hususî İktisat maksadı tamamiyle ifade edememiş; yerini "İşletme İktisadî" na terketmiştir.

Böylece modern işletme iktisadı ile 17 nci ve 18 inci asırların Ticarî ilimleri arasındaki fark da belirtilmiş olur. Ticarî ilimlerin mihverî müteşebbüs idi; hedef, teşebbüsün mümkün olduğu kadar çok ve kolay para kazanması idi. İşletme iktisadının mihverî işletmedir. Gayesi işletmenin en iktisadî bir şekilde sevk ve idaresidir. Schmalenbach bunu şöyle ifade etmiştir (21): "Ticarî hususî İktisadın (İşletme İktisadının) gayesi, paranın nasıl kazanıldığını göstermek değil; ticarî işletmelerin, camianın ihtiyaçlarından doğan vazifelerini ilmi bir şekilde incelemektedir. Tacirin faaliyeti neticesinde az veya çok para kazanması bu ihtisas ilmini ilgilendirmez; bu ilim için asıl mühim olan, tacire düşen işin camia bakımından en uygun iktisadî şartlar içinde cereyan etmesidir."

BİBLİYOGRAFYA

- Isaac : İşletme İktisadının mahiyeti, önemi ve inkişafı. İşletme Mecmuası Sayı 1-4.
- Isaac : Geschichte der wissenschaftlichen Betriebswirtschaftslehre in Deutschland seit 1898. Berlin 1923.
- Löffelholz : Geschichte der Betriebswirtschaft und der Betriebswirtschaftslehre. Stuttgart 1935.
- Brentano : Privatwirtschaftslehre und Volkswirtschaftslehre. Bank-Archiv 1912/1913.
- Weber : Literatur-Geschichte der Handelsbetriebslehre. Tübingen 1914.
- Walb : Kameralwissenschaft und vergleichende Betriebswirtschaftslehre. Köln 1927.
- Seyffert : Geschichte der Betriebswirtschaft, Handuvörterbud, der Betriebs - Betriebswirt I. Band Stuttgart 1926.

(21) Schmalenbach: Grundlagen dynamischer Bilanzlehre. Z. f. hw. F. Leipzig 1919.